

تبیین اصول و مبانی احیا و توسعه فضاهای مذهبی و زیارتی با محوریت معارف رضوی

اصغر مولائی^۱

چکیده

فضاهای دینی و زیارتی مهم‌ترین مراکز در شهر اسلامی و کانون تجلی معنویت و نشر معارف اسلامی است. این مراکز با داشتن ظرفیت‌های عظیمی در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی و شهری می‌توانند به الگویی اسلامی در تعالی شهرها و مناطق ایران بدل شوند؛ به طوری که با به کارگیری معارف اسلامی و آموزه‌های رضوی، افزون بر تأمین نیازهای فراوان شهروندان، مرکز شکل‌گیری تمدن اسلامی و رضوی باشند. هدف این پژوهش تبیین اصول و راهبردهای توسعه مساجد و بقاع متبرکه با محوریت آموزه‌های اسلامی و رضوی است. پژوهش حاضر با روش تحقیق تحلیلی و استدلال منطقی با رویکرد کیفی و میان‌رشته‌ای و به شیوه مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی نگاشته شده است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که اصول معارف اسلامی با محوریت آموزه‌های رضوی شامل تقرب، آیین تشریف، معرفت، تکریم و تفضل، احترام و تواضع و جمال و زیبایی است که هر کدام از این اصول راهبردهایی دارد. این راهبردها را در دو بخش احترام به مزور و احترام به زائر می‌توان تبیین کرد که شامل آدابی همچون آداب تشریف به حرم و نیز آداب حریم حرم در ساخت‌وسازها و طرح‌ها و برنامه‌های شهری و توسعه آنهاست. احترام به زائر نیز با تأمین زیرساخت‌های زیارت با رعایت الگوی اسلامی و تحقق معنویت در همه ابعاد زندگی زائر ضروری است.

کلیدواژه‌ها: معارف رضوی، حرم امام رضا (ع)، زیارت، تقرب، تشریف، معرفت.

۱. دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

(a.molaei@tabriziau.ac.ir)

مقدمه

گرامی داشت اولیای خدا مهم‌ترین ضرورت و فلسفه احداث بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر است. خداوند متعال در قرآن کریم فرموده است: ﴿مَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ﴾ (حج: ۳۲)؛ «هر کس شعائر خدا را بزرگ شمارد، بی‌تردید [این تعظیم شعائر الهی] نشئت‌یافته از تقوای دل‌هاست». مفهوم این آیه بر همه شعائر اسلامی عمومیت دارد. به عبارت دیگر «همه آنچه در برنامه‌های دینی وارد شده و انسان را به یاد خدا و عظمت آیین او می‌اندازد، شعائر الهی است و بزرگداشت آن نشانه تقوای دل‌هاست» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ج ۱۴، ص ۹۶-۹۷). «شعائر» جمع «شعیره» به معنای علامت و نشانه است. بنابراین «شعائر الله» به معنای نشانه‌های پروردگار است که شامل سرفصل‌های آیین الهی و برنامه‌های کلی و آنچه در نخستین برخورد با این آیین چشمگیر است، از جمله مناسک حج، ساختن مرقد و آرامگاه برای اولیاء الله، اذان، نشر معارف دینی، عزاداری و احیای سنت‌های اهل بیت علیهم‌السلام می‌شود و انسان را به یاد خدا می‌اندازد؛ برای مثال خداوند در آیه ۱۵۸ بقره صفا و مروه را از شعائر الهی دانسته است: ﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ﴾.

خداوند در آیه ۲۱ سوره کهف در تکریم و بزرگداشت اصحاب کهف می‌فرماید: ﴿قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِم مَسْجِدًا﴾؛ «کسانی که بر کارشان غلبه یافتند، گفتند حتماً بر ایشان مسجدی بنا خواهیم کرد». مقام و مرتبه اولیاء الله از آنجاست که انبیا و امامان نمایندگان و حجت خداوند در زمین بوده‌اند. بنابراین هر کس برای تعظیم و بزرگداشت شعائر عملی انجام دهد، منشأ این عمل تقوای قلب خواهد بود. همچنین حقیقت تعظیم آن است که مقام و موقعیت این شعائر را در افکار و اذهان و ظاهر و باطن بالا ببرند و آنچه درخور احترام و عظمت آنهاست، به جای آورند. «تعظیم شعائر الهی» به این است که جنبه نمادین داشته باشد؛ خودش هم یک حرکت است؛ اما بیشترین تأثیری که مورد توجه است، آن

تأثیر نمادین است. گرامیداشت اولیای خدا را می‌توان در قالب زنده کردن نام و خاطره آنان در فرهنگ عمومی جامعه، زیارت و اظهار ارادت به مظهرشان، ادامه راه و اهداف متعالی آنان، جاری کردن معارف آنان در سبک زندگی مردم دانست. عرض ارادت و محبت به محضر اولیاء الله باید از عمق قلب باشد. زیارت ایشان نیز در تداوم بندگی خداوند و اتصال به معارف حقیقی اوست:

گر میسر نشود بوسه زخم پایش را هر کجا پای نهاد بوسه زخم جایش را

اهداف، پرسش‌ها، روش و فرایند پژوهش

هدف پژوهش حاضر تبیین و روشن کردن جایگاه معارف اسلامی در توسعه مراکز دینی و زیارتی با تأکید بر آموزه‌های رضوی است. همچنین پرسش‌های پژوهش حاضر چنین است: اصول و راهبردهای توسعه شهری بر مبنای فضاها، مذهبی و زیارتی کدام‌اند؟ با توجه به ماهیت پژوهش، روش تحقیق توصیفی - تحلیلی خواهد بود. در تحقیق‌های توصیفی - تحلیلی ترکیبی از روش‌های پژوهشی توصیفی و تحلیلی به کار می‌رود. در این نوع تحقیق ضمن توصیف مؤلفه‌های تحقیق، روابط آنها نیز تحلیل می‌شود؛ به عبارت دیگر شناخت و تحلیل در این نوع پژوهش‌ها با رویکرد کیفی خواهد بود. فرضیه اصلی پژوهش چنین است: به‌کارگیری معارف اسلامی و آموزه‌های رضوی در توسعه فضاها، مذهبی، بقاع متبرکه و حرم امامزادگان می‌تواند همچون الگویی در توسعه این مراکز به شکل‌گیری تمدن اسلامی رضوی کمک کند.

معارف رضوی

الگوی ایرانی - اسلامی را می‌توان در حوزه‌های مختلف توسعه، از جمله شهرسازی و معماری، محقق کرد. در معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی با تأکید بر معارف اصیل اسلامی و اهداف متعالی آن، می‌توان زمینه‌های باارزش تاریخی و مذهبی را به‌کار گرفت. کاربرد زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و مذهبی یکی از رویکردهای شهرسازی و معماری است. در رویکرد حاضر، هجرت

امام رضا علیه السلام به ایران زمینه‌ای ارزشمند و حاوی آثار و برکات معنوی و معارف اصیل رضوی شناخته می‌شود. برنامه‌ریزی و طراحی با محوریت این معانی و معارف و کاربست در ابعاد مختلف توسعه شهری از کلان تا خرد می‌تواند به شکل‌گیری تمدن رضوی با الگوی ایرانی - اسلامی کمک کند. همچنین مسیر هجرت امام رضا علیه السلام، مسیری آیینی و معنوی است و مناطق این مسیر از خوزستان تا مشهد کانون‌های نشر معارف رضوی و شکل‌گیری تمدن رضوی خواهند بود.

معارف رضوی با اصولی همچون تقرب، امامت، تواضع، احسان، تفضل و کرامت، طهارت، مودت و مهربانی، جمال و زیبایی، اعتدال و توسل سبک زندگی اسلامی را ارائه می‌دهد و انسان با بهره‌گیری از آنها می‌تواند در مسیر سعادت حقیقی گام بردارد. پس از هجرت امام رضا علیه السلام به سرزمین ایران، خاندان امام برای پیوستن به آن حضرت وارد ایران شدند. مخالفت و درگیری سربازان مأمون با خاندان امام رضا علیه السلام موجب مهاجرت بسیاری از امامزادگان در مناطق مختلف ایران و شهادت آنان در این مناطق شد که بقاع متبرکه و حرم امامزادگان در برخی شهرهای ایران در پی همین واقعه سیاسی - تاریخی است.

هجرت امام رضا علیه السلام به سرزمین ایران زمینه‌ای فراهم ساخت تا آن حضرت با دعوت به حقیقت و تبیین معارف اصیل پایه‌های تمدن رضوی را پایه‌گذاری کند. امام رضا علیه السلام در گذر تاریخی و پربرکت خود از مناطق مختلف ایران از مدینه تا مرو، افزون بر بیان معارف رضوی، آثار و رد پای مقدسی در قدمگاه‌ها و منزلگاه‌های کاروان برجای گذاشت و زمینه‌ای معنوی برای شکل‌گیری کانون‌های رضوی فراهم آورد. بنابراین هجرت امام رضا علیه السلام این امکان را به برنامه‌ریزان، طراحان و تصمیم‌گیران می‌دهد، تا با کاربست این زمینه‌های ارزشمند به آفرینش فضاها و مکان‌های معناگرا اهتمام ورزند.

از این رو قدمگاه‌ها، بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر امامزادگان مراکزی برای نشر معارف رضوی، حضور شیعیان و توسل آنان به نور امامت است. توسعه جامع و کامل این مراکز با بهره‌گیری از معارف رضوی و با در نظر گرفتن اهداف متعالی

امام رضا علیه السلام می‌تواند به شکل‌گیری تمدن رضوی بر پایه معارف رضوی کمک کند. قدمگاه‌ها و بقاع متبرکه قلب تپنده شهرها هستند و الگویی ایرانی - اسلامی برای زندگی اجتماعی و تأمین نیازهای مختلف شیعیان ارائه می‌کنند. این مراکز مأمّن امن و پناهگاهی معنوی برای دردمندان و علاقه‌مندان‌اند.

زیارتگاه‌ها، حرم‌های مطهر و متبرکه امامان و فضاهای مرتبط با آنها محل پیوند زائر با خداست. زائر با حرکت به سمت این مکان‌های مقدس و حضور در آنها با دستیابی به آرامش قلبی و طمأنینه به مراحل و درجات مختلف روحی، عبادی و نیایشی وارد می‌شود. او با تشرّف در این مکان‌ها با تقرب، معرفت، تکریم و تفضل، جمال و زیبایی عجیب و حالاتش دگرگون می‌شود. بنابراین مؤلفه‌های پژوهش شامل اصول تقرب، آیین تشرّف، تکریم و تفضل، احترام و تواضع، جمال و زیبایی است که در ادامه به آنها می‌پردازیم:

۱. تقرب (قدمگاه‌ها، حرم‌های مطهر و مسیرهای زیارتی و معنوی راهی

به سوی قرب الهی)

«قرب» مکان و «قربت» درباره منزلت و «قربی» و «قربت» درباره خویشاوندی استعمال می‌شوند. به اعتقاد برخی، واژه «قرب» نخست درباره پدیده‌های جسمانی به اعتبار نسبت مکانی آنها به کار می‌رفت، ولی پس از آن توسعه یافت و در غیر مکان مانند نزدیکی زمانی نیز استعمال شد و سپس دوباره گسترش یافت و در حقایق غیر جسمانی نیز به کار رفت. تقرب به خداوند به زمینه‌های جسمی و معنوی مختلفی نیازمند است که حضور در فضای معنوی یکی از این زمینه‌هاست. بقاع متبرکه فضاهایی معنوی و مهیا برای تقرب انسان‌ها به خداوندند. قرب می‌تواند به مفهوم جسمانی و معنوی به‌کار رود: «من أراد الله بدأ بکم و من وحده قبل عنکم» (مفاتیح الجنان، زیارت جامعه کبیره) و «ما تقرب العبد الی الله بشیء افضل من سجود خفی» «هیچ کس به چیزی بهتر از سجده نمان به خدا تقرب نمی‌جوید (پاینده، ص ۶۸۸، ح ۲۵۷۹). زیارت اولیاء الله مقدمه‌ای بر قرب الهی و بندگی خداوند است. در زیارتنامه امام رضا علیه السلام می‌خوانیم:

اللَّهُمَّ طَهِّرْ لِي قَلْبِي وَاشْرَحْ لِي صَدْرِي.

بارالها، مرا پاک ساز و قلب و دلم را طاهر گردان و سینه‌ام را بگشا.

وَ أَجْرٍ عَلَى لِسَانِي مَدْحَتِكَ وَ مَحَبَّتِكَ وَ النَّعَاءَ عَلَيْكَ فَإِنَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِكَ.

و بر لسان و زبان من مدح و ثنا و محبت خود را جاری گردان، زیرا که هیچ نیرو و قوتی جز به تو نخواهد بود،

وَ قَدْ عَلِمْتُ أَنَّ قِيَامَ دِينِي التَّسْلِيمُ لِأَمْرِكَ وَ الْإِتْبَاعُ لِسُنَّةِ نَبِيِّكَ وَ الشَّهَادَةُ عَلَى جَمِيعِ خَلْقِكَ.

و محققاً من دانسته‌ام که بجا بودن و قیام دینم سر نهادن به فرمان توست و پیروی از سنت پیغمبرت و گواهی بر همه خلق تو.

اللَّهُمَّ إِنِّي أَتَقَرَّبُ إِلَيْكَ بِحُبِّهِمْ وَ أَوْلِيٍّ وَلِيَّهُمْ وَ أَعْدَائِي عَدُوَّهُمْ.

پروردگارا، من به درگاه تو به واسطه دوستی این بزرگواران تقرب می‌جویم و دوست آنها را دوست و دشمنانشان را دشمن می‌دارم.

خداوند در قرآن کریم در آیه‌های بسیاری با واژه‌ها و تعبیر گوناگون به

گونه‌ای بر تقرب و مسائل آن مانند طلب وسیله، طلب وجه الهی، مقام محمود،

عندیت، حرکت و تقرب به سوی خدا، رفتن به سوی خدا، آمدن نزد خدا،

صعود، اتخاذ سبیل ولایت، عمل صالح و تسلیم چهره به سوی خدا تأکید کرده

است. عمل خالص عملی است که هیچ انگیزه‌ای جز طلب قرب الهی در آن

نیست: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ

تُقْبَلُوا»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا پروا کنید و به او توسل و تقرب جوید و

در راهش جهاد کنید. باشد که رستگار شوید» (مائده: ۳۵). «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ وَنَعَلَمُ مَا

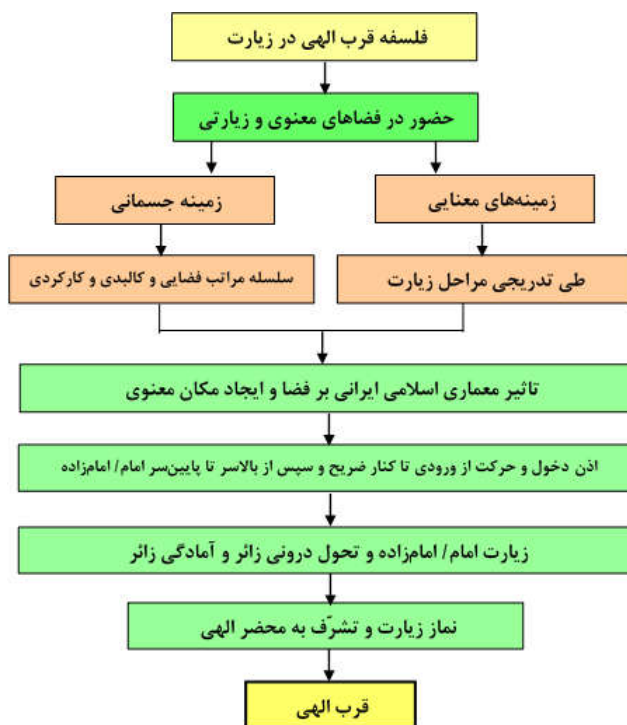
تُوسِسُ بِهِ نَفْسُهُ وَحَنُّنٌ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ»؛ «و ما انسان را آفریده‌ایم و می‌دانیم که

نفس او چه وسوسه‌ای به او می‌کند و ما از شاه‌رگ او به او نزدیک‌تریم» (ق: ۱۶).

مسیرهای زیارتی فضایی برای تقرب به خداوند است که این تقرب درجاتی

دارد. خداوند در قرآن کریم در بیان داستان اصحاب کهف برای تکریم این اولیا

می‌فرماید بر مرقد این اولیای خدا مسجدی بنا شد. فلسفه زیارت امامان و امامزادگان قرب الهی است؛ چراکه بیشتر بقاع متبرکه و حرم امامزادگان همچون مسجد یا مسجد جامع عمل می‌کنند. این تقرب در مکان‌های معنوی کم‌کم و در قالب سلسله‌مراتب مکانی و معنایی ایجاد می‌شود. سلسله‌مراتب مکانی به تاسی از زیارتنامه‌ها از اذن دخول برای ورود به حریم بقعه آغاز می‌شود و تا رسیدن کنار ضریح مطهر و نیز از بالاسر به پایین سر ضریح ادامه می‌یابد. سلسله‌مراتب معنایی، مانند معراج زائر به محضر خداوند، در عبور از فضاهای شهری بیرون حرم به فضاهای روحانی حرم شروع می‌شود. رسیدن به محضر امام یا امامزاده، که مقدمه‌ای بر تشریف به محضر پروردگار در نماز زیارت است، آمادگی روحی لازم را در زائر برای قرب الهی ایجاد می‌کند.

شکل ۱ نمودار فلسفه قرب الهی در زیارت فضاهای معنوی و زیارتی

۲. آیین تشرف (شرفیابی به زیارت)

آیین «تَشْرُف» مجموعه‌ای از اعمال و مناسک و آیین‌های نمادین رایج در جامعه‌ها به‌ویژه جامعه‌های آیین‌گرای سنتی است که با گذار انسان از مرحله‌ای از حیات جسمانی یا فرهنگی و اجتماعی به مرحله‌ای دیگر همراه است. «تشریف جستن به» در فرهنگ و ادب فارسی به معنا و مفهوم افتخار و شرفِ درکِ حضور بزرگی را یافتن و به خدمت او تقرب جستن، به جایی مقدس یا در فرقه دینی و طریقتی عرفانی شرف ورود یافتن، به خانه خدا و زیارت امام و امامزاده و پیری مقدس مشرف شدن و عزت و حرمت و شرف به دست آوردن به کار رفته است (معین، ۱۳۵۶) و (بلوکباشی، ۱۳۵۶ ش، ص ۹-۱۲). در آیین‌های تشرف، انسان با گذراندن آزمون‌ها و رعایت برخی محرمات موقت و دائم در خود می‌میرد و در یک استحاله رمزگونه درونی از ساحتی معمولاً دنیوی و نامقدس می‌رهد و به ساحتی معنوی و قدسی گام می‌نهد (آشوری، ۱۳۸۴ ش، ص ۳۰۱). آیین تشرف در جامعه‌ها به‌ویژه جامعه‌های کهن و سنتی، کارکرد و نقشی مؤثر در رفتارهای اجتماعی و روانی افراد دارد. این آیین‌ها نه تنها رشته‌های هم‌بستگی گروهی را تقویت می‌کند و انسجام می‌بخشد، بلکه همچون آزمونی روانی در تحول و دگرگونی منزلت اجتماعی و هویت‌سازی افراد در گروه‌های اجتماعی و جامعه عمل می‌کند (بلوکباشی، ۱۳۸۱ ش، ص ۳۳).

زیارت اولیاء الله می‌بایست به امید رحمت الهی باشد؛ چنان‌که در زیارتنامه علی بن موسی الرضا علیه السلام می‌خوانیم:

اللَّهُمَّ إِلَيْكَ صَمَدْتُ مِنْ أَرْضِي وَ قَطَعْتُ الْبِلَادَ رَجَاءَ رَحْمَتِكَ . فَلَا تُخَيِّبْنِي وَ لَا تَرُدَّنِي بِغَيْرِ قَضَاءٍ حَاجَتِي وَ ارْحَمْ تَقَلُّبِي عَلَى قَبْرِ ابْنِ أَحْيِي رَسُولِكَ صَلَوَاتِكَ عَلَيْهِ وَ آلِهِ .

پروردگارا، من قاصد درگاه تو از سرزمین خود و وطن خویش گردیدم و بلاد و مسافت بسیاری به امید رحمت تو پیمودم. پس مرا از آن درگاه کرم ناامید مساز و تا حاجتم روا مسازی، بازمگردان و به روی آوردن به قبر مطهر فرزند برادر رسولت صلی الله علیه و آله در حقم ترحم فرما.

تشریف به آستان مقدس اهل بیت علیهم السلام شامل مراحل مختلفی با سلسله مراتب جسمانی و روحانی است. سلسله مراتب^۱ یکی از اصول تعیین کننده و مشخص هر سامانه از جمله سامانه های طبیعی است. در کلیت یک عنصر طبیعی از جمله گیاهان سلسله مراتبی وجود دارد که با ساختار آن پدیده مرتبط است؛ به طوری که در ساختار درخت سلسله مراتبی از تنه درخت تا برگ ها وجود دارد. زیارت در اعتقادات شیعیان مراحلی دارد که گذر از دنیای مادی را به دنیای معنوی و فضای قدسی ممکن می سازد. برگشت این مراحل عبارت اند از:

الف) آمادگی برای عزیمت؛

ب) حرکت و به راه افتادن در مسیر معنوی زیارتی؛

ج) عبور از مناطق و آبادی های مسیر زیارتی همراه ذکر خدا و با تحول درونی زائر (این محدوده بناها و فضاهای مرتبط از قبیل قدمگاه ها و حرم امامزادگان را شامل می شود)؛

د) ورود با خشوع و خضوع به شبستان زیارتی و حرکت به سوی ضریح امامزاده (فضاهای سرپوشیده عبادی و زیارتی که ضریح در آن قرار دارد)؛

ه) زیارت، دعا، خواندن زیارتنامه، خواندن نماز و تلاوت قرآن.

طی این مراحل به طور معکوس هنگام برگشت نیز رعایت می شود.

۱. سلسله مراتب نقش بسیار مهمی در طبیعت ایفا می کند. هرگاه کمیتی در فضا به صورت متقارن تنوع می یابد، سلسله مراتب شکل می گیرد، مثلاً هرگاه از یک کوه بالا می رویم، هرچه بیشتر صعود می کنیم، هوا رقیق تر و سردتر می شود در چنین حالتی که شرایط محیطی بخ تدریج تغییر می کند، آرام آرام درخت های موجود در محیط کاهش می یابند و مسیر صعود در ادامه پوشیده از علف و گیاهان می شود، سپس صخره ها ظاهر می شوند و پس از صخره ها یخ" (الکساندر، ۱۳۹۴: ۲۳۶). تمامی موجودات زنده حائز این ویژگی هستند که حالات به تدریج و به آرامی و با ظرافت از کرانه ای به کرانه دیگر در یک طیف تغییر می کند. اینجاست که درجه بندی رخ می دهد، یک ویژگی به آرامی در فضا تغییر می کند و تبدیل به ویژگی دیگر می شود (همان: ۱۶۹).

شکل ۲. سلسله مراتب تشریف و زیارت با طی طریق مسیر زیارتی

امام رضا علیه السلام در مقام رضایت در حد کمال بودند. در بخش هایی از زیارتنامه امام رضا علیه السلام می خوانیم:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى عَلِيِّ بْنِ مُوسَى الرَّضَا الْمُرْتَضَى عَبْدِكَ وَوَلِيِّ دِينِكَ الْقَائِمِ بِعَدْلِكَ. وَ الدَّاعِي إِلَى دِينِكَ وَ دِينَ آبَائِهِ الصَّادِقِينَ صَلَاةً لَا يَقْوَى عَلَى إِحْصَائِهَا غَيْرُكَ.

پروردگارا، درود و رحمت فرست بر علی بن موسی که در مقام رضا به حد کمال بود. او بنده تو و حافظ دین تو و قیام کننده به حکم عدل تو؛ و دعوت کننده به سوی دین تو و دین پدران با صدق و حقیقت خود بود. بر آن بزرگوار درود و رحمتی فرست که کسی غیر تو قادر بر حساب ثوابش نباشد.

۳. معرفت (زیارت امامان و طی مسیر زیارتی همچون مکانی برای معرفت افزایی)

خاندان اهل بیت علیهم السلام و امامان و امامزادگان منبع علم، دانایی و معرفت در مکتب تشیع شناخته می شوند و همیشه به آموزش، پرورش و تربیت مسلمانان و شیعیان اهتمام داشته اند. بنابراین می توان بقاع متبرکه و حرم های مطهر را مکانی برای تعلیم، تربیت و معرفت افزایی دانست. وجود کتابخانه ها و مدارس و مراکز علمی و پژوهشی در جوار حرم های مطهر امامان و امامزادگان یا وابسته به آن مراکز، و از جمله حوزه های علمیه در جوار حرم مطهر امامان در شهرهای نجف، کربلا، مشهد و قم از مصادیق بارز این امر است. خاندان اهل بیت علیهم السلام به عنوان مظهر علم و معرفت و حکمت و راهنمایی برای انسانها هستند. در بخشی از زیارتنامه امام رضا علیه السلام می خوانیم:

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ. عَبْدِكَ وَأَخِي رَسُولِكَ الَّذِي أَنْتَجَبْتَهُ
بِعِلْمِكَ وَجَعَلْتَهُ هَادِيًا لِمَنْ شِئْتَ مِنْ خَلْقِكَ

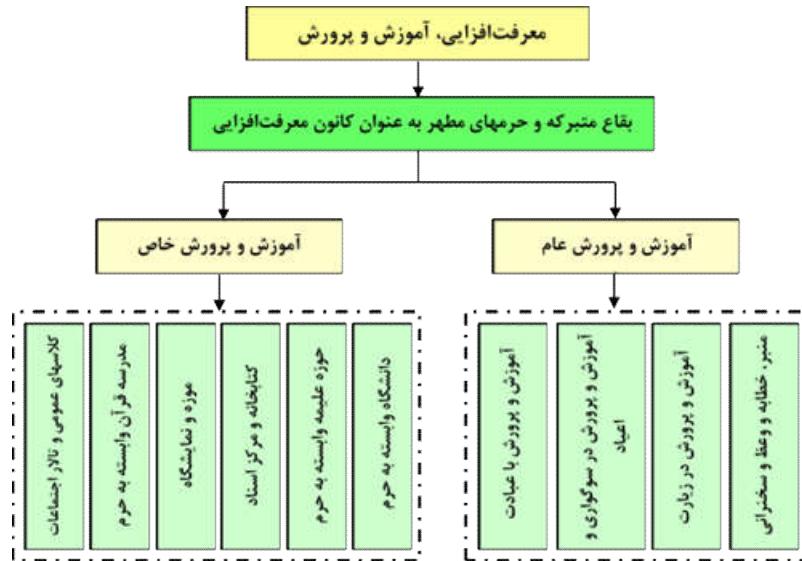
پروردگارا، درود فرست بر امیر مؤمنان علی بن ابی طالب علیه السلام؛ بنده تو و برادر
رسول تو که او را به علم و حکمت خود از تمام خلق برگزیدی و بر هر کس
از خلق خواستی، راهنما گردانیدی.

امامان شیعه وارث علم انبیای پیشین بوده‌اند؛ چنان‌که در زیارت‌نامه امام
رضا علیه السلام می‌خوانیم: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ آدَمَ صِفْوَةَ اللَّهِ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا وَارِثَ نُوحٍ نَبِيِّ
اللَّهِ»؛ «سلام ما بر تو ای وارث آدم برگزیده خدا. سلام ما بر تو ای وارث نوح
پیغمبر خدا».

بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر مکانی برای شناخت خداوند و معرفت‌افزایی
درباره خداشناسی، قرآن‌شناسی، امام‌شناسی و خودشناسی است؛ چراکه شناخت
و زیارت امام و امامزاده با شناخت و معرفت به حقایق قرآن همراه است. در
روایتی آمده است: «الْقُرْآنُ يَهْدِي إِلَى الْإِمَامِ وَالْإِمَامُ يَهْدِي إِلَى الْقُرْآنِ»؛ «قرآن به امام هدایت
می‌کند و امام هم به قرآن». معرفت‌افزایی در مکتب اهل بیت علیهم السلام حد و مرز سنی،
جنسی و زمانی ندارد و شامل همه انسان‌ها و گروه‌های سنی (کودکان و جوانان
و بزرگسالان) و در همه زمان‌ها می‌شود. این نوع تربیت و آموزش و پرورش
انسان‌ها می‌تواند در دو نوع عام و خاص دسته‌بندی شود:

الف) تعلیم و تربیت عام در قالب زیارت و وعظ و خطبه و مانند آن برای
همه شرکت‌کنندگان و حاضران؛

ب) تعلیم و تربیت خاص در مراکز علمی و آموزشی و پژوهشی تخصصی
وابسته به بقاع متبرکه مانند دانشگاه، حوزه علمیه، مدرسه قرآن، کلاس‌های
آموزش عمومی، موزه، کتابخانه و مرکز اسناد و نمایشگاه.

شکل ۳. نمودار چيستی و چگونگی آموزش و پرورش در زیارت بقاع متبرکه و حریم‌های مطهر

۴. تکریم و تفضل (امام رضا علیه السلام) و قدمگاه‌ها و بقاع متبرکه حرم رضوی:

مظهر کرم و تفضل

در قرآن به کرم و بخشش اهل بیت علیهم السلام اشاره شده است؛ چنان‌که خداوند در سوره «هل اتی»، که در شأن اهل بیت علیهم السلام نازل شد، در آیه ۲۲ می‌فرماید: ﴿إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيَكُمْ مَشْكُورًا﴾؛ «این پاداش شماست و از کوششتان سپاسگزاری شده است». خداوند در این آیه شریفه از بخشش و کرم خانواده امام علی علیه السلام در اطعام مسکین در عین روزه‌دار بودن و گرسنگی تشکر می‌کند. بنابراین اهل بیت پیامبر علیهم السلام واسطه خیر و برکت در دنیا و آخرت‌اند؛ چنان‌که در زیارت‌نامه امام رضا علیه السلام می‌خوانیم:

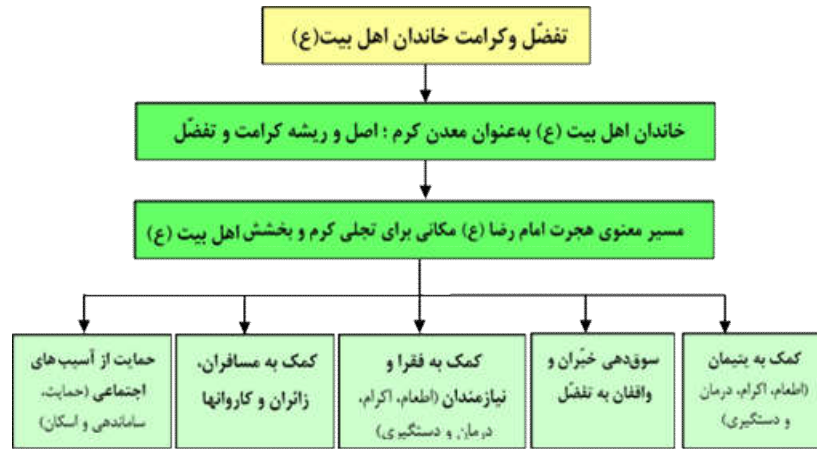
فَارْزُقْنِي بِهِمْ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ.

خداوندا به واسطه حب آنها خیر دنیا و آخرت را نصیب من بگردان.

زمانی که امام رضا علیه السلام در خراسان بودند، در روز عرفه‌ای تمام اموال خود را

به فقرا انفاق کردند. فضل بن سهل به ایشان اعتراض کرد و عرضه داشت: این خسارت و زیان است. حضرت در جواب فرمود: «بَلْ هُوَ الْمُغْنَمُ لَا تَعْدَنَّ مَغْرَمًا مَا ابْتَغَيْتَ بِهِ أَجْرًا وَ كَرَمًا»؛ «بلکه مفید و سودآور است. هرگز خسارت نشمار آنچه را به عنوان اجر (لهی) و یا کرم و بخشش داده‌ای». (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۹، ص ۱۰۰).

امام رضا علیه السلام همچنین درباره سخاوت و بخشش می‌فرماید: «انسان سخاوتمند از غذای دیگران می‌خورد تا از غذای او بخورد؛ ولی انسان بخیل از غذای دیگران نمی‌خورد تا از غذای او نخورد» (همان، ۱۴۰۴ق، ج ۴۹، ص ۱۰۲). بنابراین تفضل و کرامت یکی از ویژگی‌های اصلی خاندان اهل بیت علیهم السلام و امامان به‌ویژه امام رضا علیه السلام است. این اصل در قالب جود و بخشش، کمک به یتیمان، نیازمندان و مستمندان و فقرا و در راه‌ماندگان تجلی یافته است. توسعه و برنامه‌ریزی و طراحی مسیر زیارتی و معنوی ولایت نیز باید محلی برای تجلی این اصل مهم باشد. ارتقای کارکردهای قدمگاه‌ها، که مجموعه‌ای چندمنظوره با کانونیت زیارت و عبادت‌اند، با ایجاد مراکز کمک به نیازمندان، یتیمان و فقرا راهبردی کارآمد در توسعه بقاع متبرکه و حرم امامزادگان است. این راهبرد با توجه به مقیاس عملکردی حرم، نیازهای شهر و محیط پیرامون می‌تواند در قالب زائرسرا، مؤسسه خیریه، مراکز نگهداری از ایتم، مرکز حمایت از آسیب‌های اجتماعی و مانند آن محقق شود. این قبیل نیازها و مسائل، که در جامعه معاصر به اشکال مختلف وجود دارد، می‌تواند با پیشگامی بقاع متبرکه یا همکاری با نهادهای مسئول یا هدایت واقفان و خیران به اصل تفضل و کرامت تجلی یابد. امر تفضل و کرامت بقاع متبرکه را می‌توان در آسیب‌های اجتماعی که امروزه گریبانگیر جامعه است، در قالب حمایت از یتیمان و کودکان کار و خیابان، زنان آسیب‌دیده اجتماعی و افراد بی‌خانمان محقق کرد.

شکل ۴- نمودار تجلی اصل تفضّل و تکریم در بقاع متبرکه و حرم های مطهر

۵. احترام و تواضع (خاندان اهل بیت علیهم السلام و بقاع متبرکه و مسیر زیارتی

ولایت؛ مظهر تواضع و احترام)

تواضع امام رضا علیه السلام چنان زیاد بود که زمانی که برایشان غذا می آوردند، غلامان و خادمان و حتی نگهبانان را بر سر سفره می نشاندند و با آنها غذا می خوردند. همچنین نقل شده است زمانی که آن حضرت تنها می شدند، همه خادمان و غلامان خود را از کوچک و بزرگ جمع می کردند و با آنان سخن می گفتند و با آنها انس می گرفتند؛ به طوری که غلامان آن حضرت هیچ ترسی از ارباب و مولای خود نداشتند. تواضع امام به اندازه ای بود که گاهی مردم ایشان را نمی شناختند و از افراد معمولی تمیز نمی دادند. ادب و تواضع امام رضا علیه السلام برابر دیگران به اندازه ای بود که اگر فردی بر امام وارد می شد، ایشان از روی احترام از جایشان برمی خاستند و او را در مناسب ترین مکان ها جا می دادند (فضل الله، ۱۳۸۶ش، ص ۴۵).

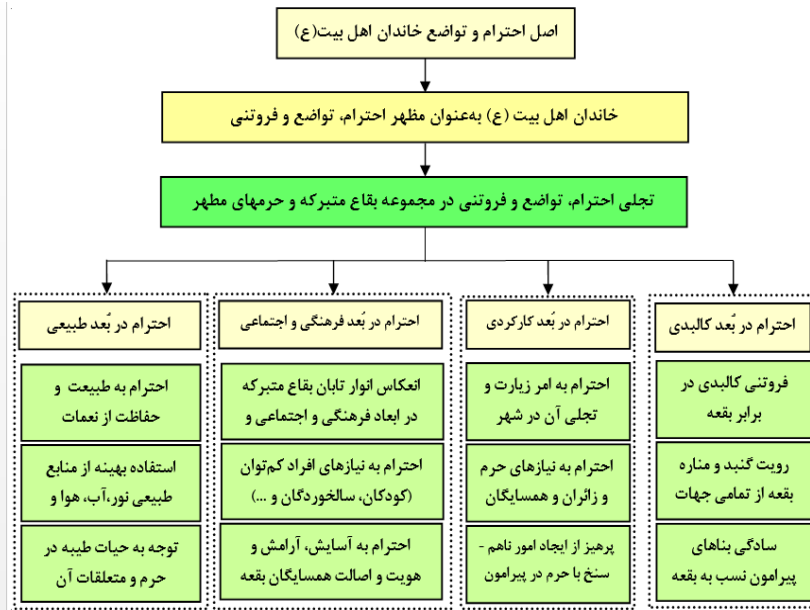
اصل احترام و تواضع در توسعه بقاع متبرکه و حرم های مطهر می تواند به صورت احترام در ابعاد کالبدی، کارکردی، فرهنگی و اجتماعی و طبیعی متجلی شود:

الف) احترام و تواضع کالبدی بناها و فضاهای پیرامون برابر بقعه می‌تواند به صورت کوتاه‌تر بودن بناهای پیرامون باشد؛ به‌طوری‌که گنبد و مناره‌های شریف بقعه از همه جهت‌ها و فضاها دیده شود.

ب) احترام و تواضع کارکردی نیز در قالب سازگاری کاربری و فعالیت‌ها در دو حالت بررسی شدنی است: اول، از ایجاد کاربری و فعالیتی که احترام بقعه را نقض کند (مانند ساخت فضاهای تجاری و تفریحی مدرن) دوم، کاربری‌ها و فعالیت‌ها در خدمت نیازهای حرم و زائران قرار گیرد تا مجموعه حرم در قالب یک قطب شهری جامع، مطلوب و موفق عمل کند.

ج) احترام فرهنگی و اجتماعی در جمیع رفتارها و خدمات به زائران و شهروندان و ساکنان پیرامون و تأمین آسایش و آرامش و رفاه همه قشرهای جامعه از جمله کودکان، سالخورده‌گان، افراد کم‌توان و معلولان لحاظ می‌شود.

د) احترام در بعد طبیعی در قالب محافظت از عناصر طبیعی (درختان و قنات‌ها) و صرفه‌جویی در مصرف نعمات و ثروت‌های خدادادی، به‌ویژه آب و برق، تجلی می‌یابد.

شکل ۵ نمودار تجلی اصل احترام و تواضع در بقاع متبرکه و مسیر زیارتی ولایت

۶. جمال و زیبایی (خاندان اهل بیت علیهم السلام و بقاع متبرکه: مظهر جمال و

زیبایی)

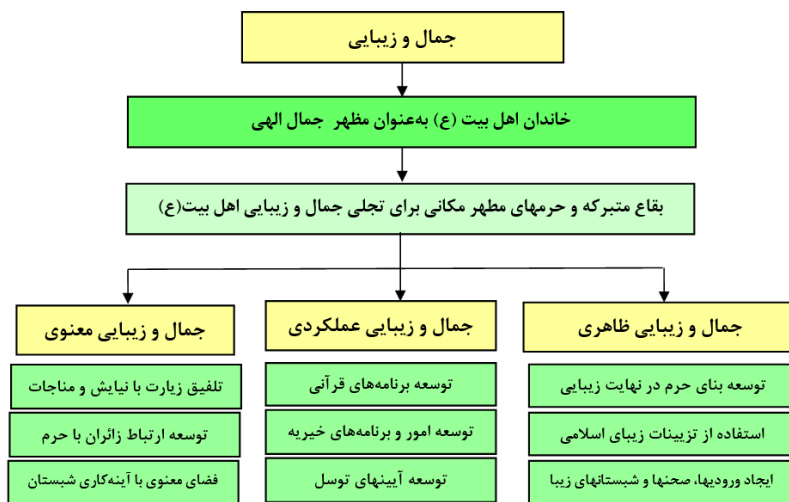
اصلی‌ترین منبع معرفت اسلامی، قرآن کریم، نیز به زیبایی‌ها می‌پردازد و خداوند جمیل این زیبایی‌ها را به خود نسبت می‌دهد. حتی در آیه ۳۲ سوره مبارکه اعراف خداوند متعال با لحنی تند محروم کردن دیگران از زیبایی‌ها را توبیخ می‌کند. همچنین در آیه ۶ سوره مبارکه صافات به زیبایی آسمان با ستارگانش و منظره آنها، در آیه ۴ سوره مبارکه تین زیبایی خلقت و ترکیب انسان و صورت او، در آیه ۶ سوره مبارکه نحل به زیبایی جانداران، در آیه ۱ و ۵ و ۶۰ سوره مبارکه نمل به زیبایی مناظر طبیعی، از جمله درختان، گل‌ها، چمنزارها و باران، و در سور متعددی به زیبایی رنگ‌ها از جمله سفید، سرخ، سیاه، زرد و سبز به صراحت پرداخته شده است.

آیت‌الله جوادی آملی، فیلسوف و مفسر قرآن کریم در عصر حاضر، در تعریف جمال می‌فرمایند: «جمال همان زیبایی است؛ چیزی است که با دستگاه ادراکی ملائمت داشته باشد». ایشان می‌فرمایند: «هنر و جمال زیرمجموعه کمال است و هنوز در محور دین جای نگرفته‌اند. کمال گاهی به صورت جمال و گاهی به صورت خلق جمال ظاهر می‌شود». ایشان ظهور کمال در کارهای مثبت را جمال می‌دانند و می‌فرمایند:

گاه ذات اقدس اله با چهره قهر ظهور می‌کند که این جلال اوست و گاه با چهره مهر ظهور می‌کند که این جمال اوست. جمال و جلال هر دو ذیل کمال مطلق الهی هستند و ذات اقدس اله جمال محض است و جمیل محض است. جمال ذات اقدس اله هستی محض است و هستی جمیل است. هستی محض جمیل محض است. هر جا جمال هست، به هستی برمی‌گردد. (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ص ۴۴)

ایشان قرآن کریم را سراسر هنر می‌دانند.

شکل ۶. نمودار تجلی اصل جمال و زیبایی در مسیر زیارتی، بقاع متبرکه و حریمهای مطهر

بحث و یافته‌ها

در روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام نیز بر لزوم توسل به اولیای الهی هنگام دعا تأکید شده است، چنانچه در روایت نبوی مستند نزد اهل شیعه و اهل سنت آمده است: «کل دعاء محجوب حتی یصلی علی محمد و آل محمد»، هر دعایی محجوب است تا اینکه بر محمد و آل محمد درود فرستاده شود (محمّدی ری شهری، ۱۳۷۱: ۱۶۶۲). بنابراین همچنان‌که اصل دعا از اسباب و وسیله‌های فیض است و می‌توان حاجت را به‌طور مستقیم از خداوند در خواست کرد، توسل به اولیای الهی در هنگام دعا نیز از اسباب فیض و وسایل قرب به خداوند است (روحانی، ۱۳۸۴: ۵۰).

زیارت و توسل به اهل بیت علیهم السلام به عنوان یکی از اعتقادات بارز شیعیان، در ابعاد مختلف زندگی آنها تجلی دارد. در سرزمین ایران زیارت و توسل به امام رضا علیه السلام، امام رئوف و مهربانی‌ها، از اعتقادات و سنت‌های رایج است که زائران در قالب زیارت‌های فردی، گروهی، خانوادگی و کاروان‌های زیارتی در طول سال به زیارت آن حضرت مشرف می‌شوند. تأثیر این اعتقاد و ارادت به امام رضا علیه السلام در وجوه مختلف سبک زندگی آنها جریان دارد. از جمله این تأثیرات می‌توان به زیارت و ارادت قلبی حضوری و غیرحضوری، توسل و کمک خواستن از حضرت برای حل مسائل و مشکلات اشاره نمود. زائر علاوه بر زمان زیارت و توسل به امام رضا علیه السلام، در سبک زندگی خود و خانواده‌اش نیز به معارف رضوی توجه دارد. به‌طوری‌که زندگی بر اساس معارف رضوی علاوه بر نمود زیارتی، در زندگی روزمره زائر نیز مؤثر واقع شود.

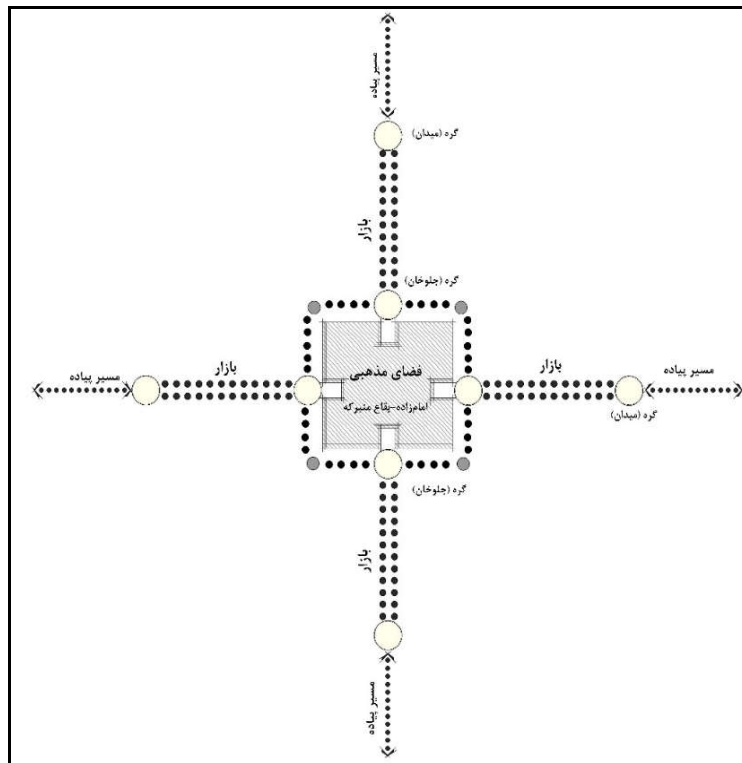
بنابراین توسعه، برنامه‌ریزی و طراحی مسیر زیارتی و معنوی ولایت باید محلی برای تجلی تفضل و کرامت باشد. ارتقای کارکردهای قدمگاه‌ها به عنوان مجموعه‌ای چندمنظوره با کانونیت زیارت و عبادت به همراه مراکز کمک به نیازمندان و یتیمان و فقرا، راهبردی کارآمد در توسعه بقاع متبرکه و حرم

امامزادگان است. این راهبرد با توجه به مقیاس عملکردی حرم، نیازهای شهر و محیط پیرامون می‌تواند در قالب زائرسرا، مؤسسه خیریه، مراکز نگهداری از ایتام، مرکز حمایت از آسیب‌های اجتماعی و مانند آن محقق شود. این قبیل نیازها و مسائل، که در جامعه معاصر به اشکال مختلف وجود دارد، می‌تواند با پیشگامی بقاع متبرکه یا همکاری با نهادهای مسئول یا هدایت واقفان و خیران به اصل تفضل و کرامت تجلی یابد. امر تفضل و کرامت بقاع متبرکه را می‌توان در آسیب‌های اجتماعی، که امروزه گریبانگیر جامعه است، در قالب حمایت از یتیمان و کودکان کار و خیابان، زنان آسیب‌دیده اجتماعی و افراد بی‌خانمان محقق کرد.

آرامگاه امامزادگان نقشی محوری در غنا و تبلیغ آموزه‌های مذهبی داشته‌اند. بنای آرامگاه‌های مذهبی در نواحی مختلف ایران به سبک‌های گوناگونی ساخته شده و در طول تاریخ باعث پیوستگی اجتماعی و محرک حیات معنوی زائران و مکان‌های پیرامون خود بوده‌اند (وثیق و یاری‌کیا، ۱۳۹۸ش، ص ۳۷). ایران سرزمینی مملو از زمینه‌های ارزشمند فرهنگی، اجتماعی، طبیعی و کالبدی است که نیازمند توجه در فرایند توسعه ملی، منطقه‌ای و شهری است. یکی از مهم‌ترین زمینه‌های فرهنگی و مذهبی ایران هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه به مرو و عبور کاروان از مناطق و شهرهای مختلف ایران است. این واقعه عظیم فرهنگی، مذهبی و سیاسی فرصتی ذی‌قیمت پیش روی توسعه زمینه‌گرایی این مناطق می‌نهد که با بازشناسی، برنامه‌ریزی و طراحی زمینه‌گرا محقق خواهد شد. با نگاهی جامع به این موضوع می‌توان واقعه فرهنگی، مذهبی و تاریخی را با سایر زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و طبیعی شهرها و مناطق ایران درآمیخت؛ چنان‌که با ایجاد مسیر فرهنگی - گردشگری امام رضا علیه السلام با ارتقای کیفیت محیطی و زندگی به تعمیق مفاهیم رضوی پرداخت. چنین مسیر چندمنظوره گردشگری - مذهبی نیازمند ایجاد و تقویت

زیرساخت‌ها در ابعاد مختلف خواهد بود. این نیازها شامل تأسیسات و تجهیزات حمل‌ونقل عمومی، رفاهی، تفریحی و تفرجگاهی، بهداشتی و درمانی، ایمنی و امنیتی و نشانه‌ها و نمادهای راهنما و خاطره‌انگیز است (مولائی، ۱۴۰۰، ص ۱۷۸).

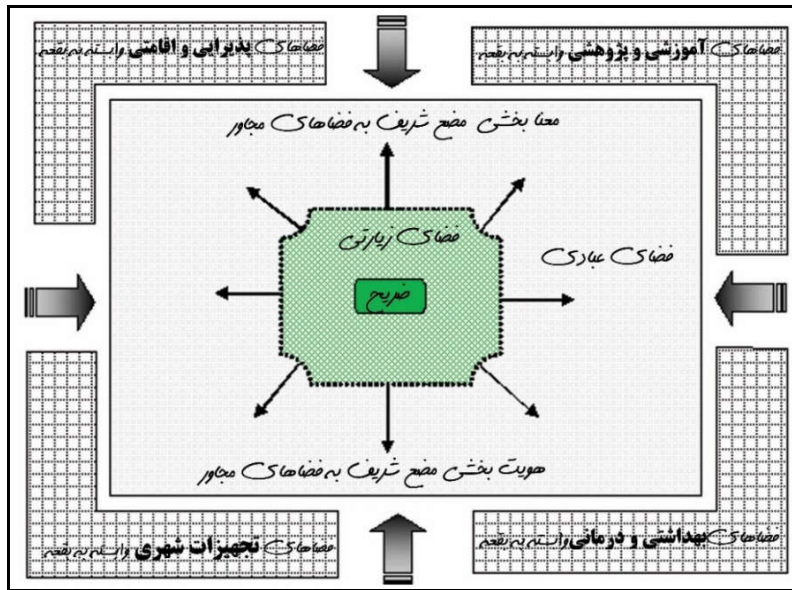
در فضاهای مذهبی و زیارتی، سلسله‌مراتب فضایی ساختمان، ارتباط بصری با شبستان، خوانایی فضاهای سرباز و سرپوشیده با در نظر گرفتن نشانه‌هایی برای تسهیل ادراک زائران و ایجاد فضاهای حضورپذیر و خاطره‌انگیز، تأثیر مثبتی حس تعلق، حضورپذیری و خاطره‌انگیزی برای مردم در مکان مقدس دارند و توجه به آنها موجب هویت‌مندی مکان برای زائران می‌شود (بهرامی کیان و اکبری، ۱۴۰۱). بنابراین تنظیم ارتباطات فضایی و عملکردی مجموعه حرم با بافت پیرامون در مطلوبیت عملکردی و فضایی و کالبدی یکی از الزامات مهم توسعه و ساماندهی این مجموعه‌هاست. در توسعه مجموعه حرم‌های مطهر بهتر است که گذرها و مسیرهای منتهی به حرم با عملکردهای مختلط و سازگار به صورت پیاده‌راه یا راه‌باغ‌هایی طراحی شود. به‌طوری‌که با حرکت در این گذرها، هرچه به مرکز نزدیکتر می‌شود حال و هوای فرهنگی و مذهبی بیشتر شود و برعکس. همچنین در بازطراحی مجموعه بقاع متبرکه باید به هماهنگی، تنوع، انسجام، وحدت، یکپارچگی فضایی و کالبدی، تعادل توده و فضا در مجموعه، احترام به حریم بصری و ارتفاعی بقعه، مجموعه بناها و فضاهای حرم‌های مطهر توجه شود. ذکر این نکته ضروری است که نوع طرح‌های هر بقعه با بقعه دیگر بسته به شرایط محلی متفاوت است و ممکن است گاهی نیاز به مداخله نباشد و برعکس. کنار آن، بافت پیرامون بقاع متبرکه نیازمند توجه به حقوق شهروندان و حقوق مالکانه آنها و نیز آسایش و آرامش آنهاست که در برنامه‌ها و مداخلات فضایی و کالبدی ضرورتاً باید در نظر گرفته شوند.

شکل ۷. شکل‌گیری فضاهای شهری مطلوب پیرامون بقاع متبرکه

در فضاهای مذهبی و زیارتی، سلسله‌مراتب فضایی ساختمان، ارتباط بصری با گنبدخانه، عوامل کیفیت‌ساز مؤثر در ذهنیت و ادراک کاربران در هر فضا و وجود نشانه‌های معناساز و موقعیت‌های خاطره‌ساز تأثیری مستقیم، مثبت و معنادار در مؤلفه‌های حس تعلق، حضورپذیری و خاطره‌سازی برای مردم در مکان مقدس دارند و حفظ آنها موجب هویت‌مندی مکان می‌شود (بهرامی کیان و اکبری، ۱۴۰۱ش). بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر ائمه علیهم‌السلام و امامزادگان با توجه به مقیاس عملکردی و شرایط تاریخی، فرهنگی و اجتماعی و نیازهای زائران و بافت پیرامون در وضعیت فعلی دارای طیف متنوعی از

کاربری‌ها و فعالیت‌های مختلف است. این طیف متنوع و سازگار کاربری‌ها، که با محوریت و کانونیت بقاع متبرکه در طول زمان و کمک‌های مردمی و واقفیت شکل می‌گیرد، مجموعه موفق و قطب فرهنگی مطلوبی ایجاد می‌کند. اجتماع این طیف کاربری‌ها و فعالیت‌های سازگار ارسن شهری را تشکیل می‌دهد که نیازهای زائران و مراجعان و ساکنان بافت پیرامون را تأمین می‌کند. این کاربری‌های مکمل، وابسته و سازگار همگی حول محور زیارت و عبادت معنا می‌یابد و مهم‌ترین دلیل مراجعه و حضور افراد به این مکان وجود بقعه متبرکه است؛ به عبارت دیگر همه عملکردهای دیگر زائران به دلیل متبرک شدن به آستان حرم مطهر است. بدون در نظر گرفتن تقدس‌زایی بقاع متبرکه هیچ‌کدام از فعالیت‌ها و کاربری‌های مجاور با فعالیت‌ها و کاربری‌های سایر نقاط تفاوتی ندارد. گره خوردن فضاها و کاربری‌های پیرامون به نام اهل بیت علیهم‌السلام و بقاع شریف است که انگیزه، علاقه و تمایلی در زائران و کاربران ایجاد می‌کند. فضاهای مذهبی در بقاع متبرکه و حرم‌های مطهر شامل فضاهای زیارتی، عبادی، نیایشی، تلاوت قرآن، خطابه، ترویج و تبلیغ دین می‌شود. این فضاها، که مهم‌ترین فضای مجموعه مذهبی و قلب حرم و پیرامون ضریح و قبر شریف امام و امامزاده است و مسجد، حرم مطهر، شبستان و گنبدخانه نامیده می‌شود، معمولاً دارای تزئیناتی همچون آینه‌کاری و گچ‌بری و ساخت کتیبه‌های قرآنی و اسمای الهی است.

شکل ۸. معنابخشی و هویتبخشی قبر شریف امامان و امامزادگان: منشأ شکل‌گیری فضاهای مکمل پیرامون بقاع متبرکه

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

احیا و توسعه مراکز مذهبی و زیارتی و نشر معارف امام رضا علیه السلام و تلاش برای آفرینش محیطی هماهنگ با سیاق آن امام معصوم علیه السلام می‌تواند در مسیر بزرگداشت شعائر الهی و تقوا قرار گیرد. همچنین متجلی ساختن مظاهر فضایی و کالبدی آنان شامل بقعه‌ها و حرم‌های مطهر و مراکز نشر معارف و آموزه‌های دینی و مذهبی آن بزرگواران همگی برخاسته از اهمیت و ضرورت ادامه راه اولیاءالله و گرامی‌داشت آنهاست. ارائه الگویی متعالی و مبتنی بر ارزش‌ها و معیارهای اصیل اسلامی یکی از ضرورت‌های جامعه ایرانی است. الگویی که ضمن تأمین نیازهای مختلف بشری سعادت حقیقی را برای جامعه همراه داشته باشد. برنامه‌ریزی و طراحی برای پیشرفت و تأمین نیازهای جامعه و توسعه شهری نیازمند الگوهای بومی است.

آفرینش تمدنی نوین بر پایه معارف و اندیشه‌های رضوی و آموزه‌های اسلامی نوعی بازگشت به الگوی اصیل ایرانی - اسلامی است. شکل‌گیری تمدن رضوی نیازمند بازشناسی و مطالعه و نشر دقیق ابعاد متعالی و شخصیت امام رضا علیه السلام است. این امر یا اشاعه و تعمیق معارف رضوی در ارکان و اجزای برنامه‌ریزی در سطوح مختلف زندگی انسان‌ها در جامعه ایرانی محقق می‌شود. الگوی ایرانی - اسلامی با محوریت معارف رضوی تمدن رضوی را به ارمغان می‌آورد؛ چراکه اسلام بنیان خود را بر اجتماع نهاده و معارف رضوی می‌تواند ابعاد مختلف زندگی انسان را در مسیر سعادت حقیقی هدایت کند. به‌طورکلی راهبردهای توسعه شهری مبتنی بر فضاهای مذهبی و زیارتی عبارت‌اند از:

- بازطراحی فضاهای مذهبی، که قلب تپنده شهرها هستند، با الگوی سلسله‌مراتبی به عنوان ارسن شهری و ایجاد سایر بخش‌های شهر اعم از محله‌ها و فضاهای شهری معطوف به این فضاها؛

- بازطراحی ارسن زیارتی با الگوی معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی؛ به‌طوری‌که مجموعه ارسن فضاهایی آرامش‌بخش، برخوردار از معنویت اسلامی و پاسخگوی همه قشرها و مراجعان باشد؛

- توجه نیازها و مسائل بافت پیرامون ارسن زیارتی به‌ویژه رعایت حقوق شهروندی همسایگان؛ به‌طوری‌که از مزاحمت آنان به‌واسطه تملک و تخریب خانه‌ها، آشفستگی عملکردی و ترافیک عبوری و ساخت‌وسازهای بی‌رویه پرهیز شود؛

- محافظت مناظر بقاع متبرکه به‌ویژه رعایت حریم ارتفاعی بنای بقعه و جلوگیری از نقض آن با ساخت‌وسازهای بلندتر از بقعه و الزام در نظر گرفتن سبک معماری ایرانی - اسلامی؛

- توسعه فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی بر محوریت زیارت و زائران؛ به‌طوری‌که طیف متنوعی از نیازهای زائران و همسایگان حرم در گروه‌های مختلف سنی و جنسی با الگوی بومی پاسخ داده شود.

منابع

قرآن کریم

۱. بلوکباشی، علی (۱۳۵۶ش)، **مفاهیم و نمادگارها در طریقت قادری**، مردم‌شناسی و فرهنگ عامه، ج ۱، تهران.
۲. _____، (۱۳۸۱ش)، «هویت‌سازی اجتماعی از راه بادزدایی گشتاری»، **فصلنامه نامه انسان‌شناسی**، ج ۱، تهران.
۳. بهرامی کیان، زهره و اکبری، علی (۱۴۰۱ش)، «تحلیل امر ذهنی در نشانه‌شناسی مکان به مثابه مبنای مداخله در اماکن مقدس (نمونه موردی: حرم حضرت عبدالعظیم)»، **فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی**.

پایگاه‌های اینترنتی

۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۹۵ش)، **غرر الحکم و درر الکلم**، قم، دارالحدیث، چاپ هشتم.
۵. جعفری، محمدتقی (۱۳۷۸ش)، «مقدمه‌ای بر فلسفه هنر از دیدگاه اسلام»، **فصلنامه هنر دینی**، شماره ۲، ص ۲۹۷.
۶. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۵)، «هنر و زیبایی از منظر دین» **فصلنامه هنر دینی**، شماره ۲۱ و ۲۲، ص ۴۳-۵۲.
۷. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۳۸۶ش)، **وسائل الشیعة**، ویراستار عبدالرحیم ربانی شیرازی، نشر کتابچی، چاپ دهم، ج ۳.
۸. روحانی، سیدمحمدکاظم (۱۳۸۴ش)، **شفاعت و توسل**، قم، نشر معارف، چاپ سوم.
۹. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت، مؤسسه‌العلمی للمطبوعات، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۷م.
۱۰. غیائی، هادی (۱۳۹۷ش)، «ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی»، **پژوهشنامه حج و زیارت**، ص ۱۶۸-۱۳۷.
۱۱. فضل‌الله، محمدجواد (۱۳۸۶ش)، **تحلیلی از زندگانی امام رضا (علیه السلام)**، مترجم: سیدمحمدصادق عارف، بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
۱۲. قمی، عباس (۱۳۷۶ش)، **منتهی الآمال**، قم، مؤسسه انتشارات هجرت.
۱۳. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۴ق)، **بحار الانوار**، ج ۴۹، بیروت، الوفاء.
۱۴. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۱ش)، **میزان الحکمة**، ترجمه حمیدرضا شیخی، قم، دارالحدیث.
۱۵. معین، محمد (۱۳۵۶ش)، **فرهنگ فارسی**، تهران.
۱۶. مولائی، اصغر (۱۳۹۶ش)، «گردشگری مذهبی در مسیر سفر امام رضا (علیه السلام) به ایران»، **دانشگاه امام رضا (علیه السلام) فصلنامه علمی - پژوهشی خراسان بزرگ**، س ۷، ش ۲۷.
۱۷. _____، (۱۴۰۰ش)، «امکان‌سنجی بازآفرینی مسیر معنوی هجرت امام رضا به ایران

با تأکید بر گردشگری مذهبی»، فصلنامه علمی - پژوهشی حج و زیارت، ص ۱۸۲-۱۴۵.

۱۸. مولائی، اصغر و پیربابایی، محمدتقی (۱۳۹۵ش)، «طراحی شهری زمینه‌گرا در مسیر سفر امام رضا علیه السلام در ایران»، فصلنامه علمی - پژوهشی فرهنگ رضوی، س ۴، ش ۱۶.

۱۹. وثیق، بهزاد و یاری‌کیا، عطاالله (۱۳۹۸ش)، «تبیین عوامل مؤثر بر ایجاد حس مکان در بناهای امامزاده‌ها امامزاده سید حسن علیه السلام و علی صالح علیه السلام»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ص ۵۰-۳۷.

20. -

<http://www.emamzadeha.ir/farsi/list.aspx>

21. - <http://www.shamstoos.ir>.